

ŁUKASZ MIECHOWICZ

„OBOL ZMARŁYCH” W ŚREDNIOWIECZNEJ I NOWOŻYTNEJ EUROPIE WSCHODNIEJ

ABSTRACT: The text discusses medieval and modern sepulchral finds of coins from Eastern Europe, conventionally referred to as the “obol of the dead”. For the first time the phenomenon was observed in 8th century graves of nomads in the Khazar Khaganate. In the 9th and 10th century, Arab dirhams and Byzantine miliarenses appear in graves in the areas of the Scandinavian expansion, mainly in the basin of the upper Volga and the Dnieper. In the 11th century the custom of equipping the dead with coins becomes common and it is mainly West European pennies that are used for the purpose. In the 12th and 13th century, the practice becomes virtually obsolete to experience a revival in the 15th century. In modern times the observance of the custom reaches its peak in the 17th century and remains to be recorded in ethnographic sources until today.

SŁOWA KLUCZOWE: obol zmarłych, moneta w grobie, obol Charona, dar grobowy, archeologia, Ruś Kijowska, Europa Wschodnia, zwyczaje pogrzebowe

KEYWORDS: obol of the dead, coin in grave, Charon’s obol, grave gift, archaeology, Kievan Rus’, Eastern Europe, burial customs

Znaleziska grobowe monet są liczne i w odróżnieniu od innych zabytków, szeroko rozproszone w czasie i przestrzeni. Zwyczaj wyposażania zmarłych w pieniądze, począwszy od czasów antycznych praktykowany był na znacznych obszarach Europy i Azji. Praktyka ta wykształciła się niezależnie w różnych strefach kulturowych, niewykluczone jednak, że na zbliżonych podstawach. W Europie nabrała szczególnego charakteru w starożytnej Grecji i Rzymie¹. Szeroko

¹ Temat funkcjonowania „obola zmarłych” w starożytnej Grecji oraz na obszarze Imperium Rzymskiego wielokrotnie trafiał na warsztat badaczy. Należy tu przede wszystkim wymienić

notowana jest w znaleziskach z okresu średniowiecza i czasów nowożytnych, zaś w niektórych regionach żywa jest do dnia dzisiejszego.

W niniejszym tekście poruszam problematykę znalezisk grobowych pieniądza na obszarze Europy Wschodniej w okresie średniowiecza i czasów nowożytnych. W tekście przedstawiam podstawowe wnioski badawcze zawarte w rozprawie doktorskiej zatytułowanej *Pieniądz w praktykach pogrzebowych Słowian Wschodnich*, napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Stanisława Suchodolskiego w latach 2010–2013².

W pierwotnym założeniu badania miały ograniczyć się do prześledzenia zwyczaju wyposażania zmarłych u Słowian, zaś obszar geograficzny wyznaczać miały granice tzw. średniowiecznej Słowiańszczyzny Wschodniej w ujęciu Henryka Paszkiewicza³. Ostatecznie studia nad zagadnieniem zostały rozszerzone także dla terenów sąsiednich. Obszar prowadzonych przeze mnie analiz od zachodu wytycza linia osadnictwa wschodniosłowiańskiego oraz pokrywająca się z nią w dużym stopniu średniowieczna granica polsko — ruska. Jako materiał porównawczy do rozważań włączyłem także znaleziska z wschodniej Polski oraz terenów zajmowanych przez ludy bałtyckie i koczownicze. Zakres terytorialny na wschodzie sięga dorzecza i dopływów rzeki Wołgi.

W trakcie studiów nad tematem przyjąłem szeroki zakres chronologiczny obejmujący przeszło tysiąc lat — począwszy od VIII po XIX w. Jego granice zostały określone przez najstarsze oraz najmłodsze znaleziska grobowe monet na wskazanym obszarze. Tak szerokie podejście do zagadnienia stworzyło podstawy do podjęcia badań nad genezą zwyczaju i jego rozprzestrzenieniem się.

Kilka słów należy poświęcić omawianemu tu materiałowi archeologicznemu. Na obszarze wczesnośredniowiecznej Europy Wschodniej możemy wyróżnić dwa rodzaje będącego w użyciu pieniądza: pieniądz monetarny oraz płacidła — tzw. pieniądz *kunny*, w postaci skórek zwierzęcych, siekanego srebra i złota oraz płacidel żelaznych w formie grzywien⁴. Osobne zagadnienie stanowią znaleziska grobowe innych przedmiotów, prawdopodobnie pełniących funkcje pieniądza, które ze względu na miejsce zdeponowania (np. w dłoniach i ustach zmarłych) można interpretować jako „obol zmarłych”, tj. blaszek, blankietów, paciorków szklanych, muszli kauri czy zawieszek monetopodobnych. Znaleziska grobowe płacidel, mimo że dość nieliczne, stanowią istotny przyczynek do badań nad różnicowaniem form pieniądza we wczesnym średniowieczu.

W przypadku monet ich znaleziska w kontekstach funeralnych możemy podzielić na dwie, rozpatrywane przeze mnie osobno grupy: celowo złożone w grobie w charakterze daru, które określam mianem „obola zmarłych” oraz

następujące prace: Stevens (1991), Grindler-Hansen (1991), Toynbee (1996), Rasbach (1999), Thury (1999) oraz Davies (1999) — tam odniesienia do dalszej literatury.

² Miechowicz 2013.

³ Paszkiewicz 1996.

⁴ Kwestia użytkowania płacidel w Europie Środkowej i Wschodniej została omówiona przez: Adamczyk (2004).

monety-zawieszki, zaopatrzone w uszka lub otwory, pełniące funkcję ozdób w naszyjnikach, amuletów czy też dewocjonaliów. W niniejszym tekście skupię się głównie na pierwszej kategorii znalezisk.

Termin „obol zmarłych”, który jest przyjęty i często używany w literaturze przedmiotu, ma charakter umowny⁵. Wśród badaczy spotykamy się z różnym rozumieniem tego określenia. Dosyć często jest ono rezerwowane wyłącznie dla monet, czasem jego definicja jest dodatkowo zawężana dla numizmatów odkrywanych wyłącznie w obrębie jamy ustnej lub dłoni zmarłego na kształt znanego z greckiej i rzymskiej literatury „obola Charona”⁶.

W mojej pracy, określenia „obol zmarłych” używam dla wszystkich znalezisk grobowych pieniądza, które możemy zinterpretować jako dar grobowy, niezależnie od miejsca zdeponowania względem pochówku. W tym ujęciu „obolem zmarłych” będą zarówno monety jak i płacidła, naśladownictwa monet czy mające zastępować monety blankiety lub metalowe blaszki. Będą nim także monety-zawieszki i inne przedmioty celowo zdeponowane, np. w dłoni zmarłego, co do których istnieje podejrzenie, że w danym przypadku mogły pełnić funkcję pieniężną. Jako „obol zmarłych” zostały potraktowane także monety odkryte w zasypiskach jam grobowych oraz nasypach kurhanów, przy czym należy mieć na uwadze, że w części przypadków taka interpretacja znalezisk jest niepewna⁷.

Zagadnienie znalezisk grobowych monet na obszarze Europy Środkowej i Wschodniej podejmowane było w literaturze. Najczęściej są to jednak opracowania przyczynkowe, nie ujmujące tematu całościowo⁸.

⁵ Por. Suchodolski 2012, s. 221.

⁶ Przykładowo Stevens 1991.

⁷ W niektórych możemy mieć do czynienia z przedmiotami przeoczonymi lub zgubami.

⁸ Po raz pierwszy uwagę na znaleziska monet we wczesnośredniowiecznych grobach z obszaru Rusi Kijowskiej zwrócił A. S. Uvarov 1872, temat ten został ujęty całościowo przez V. M. Potina 1971. W okresie późniejszym badania nad zagadnieniem znalezisk grobowych monet podejmowali m.in. T. Ravidina, 1979, 1988; O. Mocja, 1984, 1987, 1990; A. Musin 1998; 2002 s. 171–172; N. Sedyh 2001; J. Stepanova 2011; S. Zozuła 2017; S. Zozuła, E. M. Ušankov 2018; N. Plavinski 2016; badacze polscy S. Suchodolski 1985; 2012, s. 213–229; Ł. Miechowicz 2011; 2012; znaleziska monet we wczesnośredniowiecznych grobach z obszaru Łotwy były przedmiotem badań T. Bergi 1976, 1988, 1990. Tematykę znalezisk grobowych monet wczesnośredniowiecznych w Polsce poruszali: S. Suchodolski 1985; 1993; 1998; K. Wachowski 1992; Ł. Miechowicz 2011; 2012; M. Rębkowski 2007, s. 115–117. Zagadnienie znalezisk grobowych monet w pochówkach Hunów oraz Awarów było przedmiotem opracowań L. Huszara 1954; I. Bony 1980; M. Wołoszyna 1997; P. Somogyi 2008 oraz B. Szmoniewskiego 2016. Znacznie mniej jest opracowań znalezisk późnośredniowiecznych i nowożytnych, dla których wspomnieć należy: V. V. Huharev 1999; A. G. Veksler, S. P. Petuhov 2002; J. M. Pigarov 2001; A. V. Polevodov, M. A. Korusenko 2009. Dla obszarów nadbałtyckich: E. Ivanauskas 2000; 2001; R. Jarockis 2004; E. Svetikas 1995; 2000; V. Urbánavičius 1967.

OBOL ZMARŁYCH W ZNALEZISKACH WCZESNOŚREDNIOWIECZNYCH

Podstawą prezentowanych przeze mnie wniosków badawczych jest materiał archeologiczny liczący ponad 1700 egzemplarzy monet oraz ich fragmentów odkrytych w 830 grobach datowanych na VIII–XIII w. z 310 cmentarzysk (ryc. 1)⁹. Przy siedmiu kolejnych pochówkach znaleziono blisko 30 srebrnych grzywien typu kijowskiego oraz nowogrodzkiego, zaś przy 17 następnych zdeponowane razem z monetami przedmioty, które z dużą dozą prawdopodobieństwa pełniły funkcję płacidel: paciorki szklane, srebrne blaszki, złote druciki, przęśliki z łupku owruckiego¹⁰. Z tego zbioru w charakterze intencjonalnie złożonego daru grobowego — „obola zmarłych” — monety wystąpiły w 453 pochówkach w liczbie 825 egzemplarzy, stanowiąc bez mała połowę wszystkich znalezisk. W 450 grobach odkryto 841 monet-zawieszek zaopatrzonych w uszka lub otwory do podwieszania, najczęściej pełniących funkcję ozdób, amuletów, ewentualnie dewocjonaliów. W niektórych przypadkach spotykamy je również złożone w charakterze „obola zmarłych”. W części pochówków wystąpiły razem zarówno monety złożone w charakterze daru grobowego jak i monety-zawieszki. Znacznie częściej monety składano w grobach szkieletowych — zasada ta dotyczy zarówno zabytków pełniących funkcję „obola” jak i ozdób. W przeważającej części monety zdeponowane w grobach możemy zaliczyć do znalezisk pojedynczych. Rzadko spotykane są większe depozyty.

We wspomnianym zespole monety orientalne odkryto w 391 grobach. Składają się nań przede wszystkim arabskie dirhemy datowane od VIII po XI w.¹¹ Do nielicznych znalezisk należą sasanidzkie drachmy Chosroesa II (591–628) oraz bułgarskie naśladownictwa dirhemów. Dirhemy w funkcji „obola zmarłych”, w liczbie 321 egzemplarzy wystąpiły w 160 pochówkach — 109 szkieletowych oraz 51 ciałopalnych. Monety pełniące funkcje ozdoby z otworami i uszkami (łącznie 476 egzemplarzy), odkryto przy 213 pochówkach szkieletowych oraz w 18 grobach ciałopalnych.

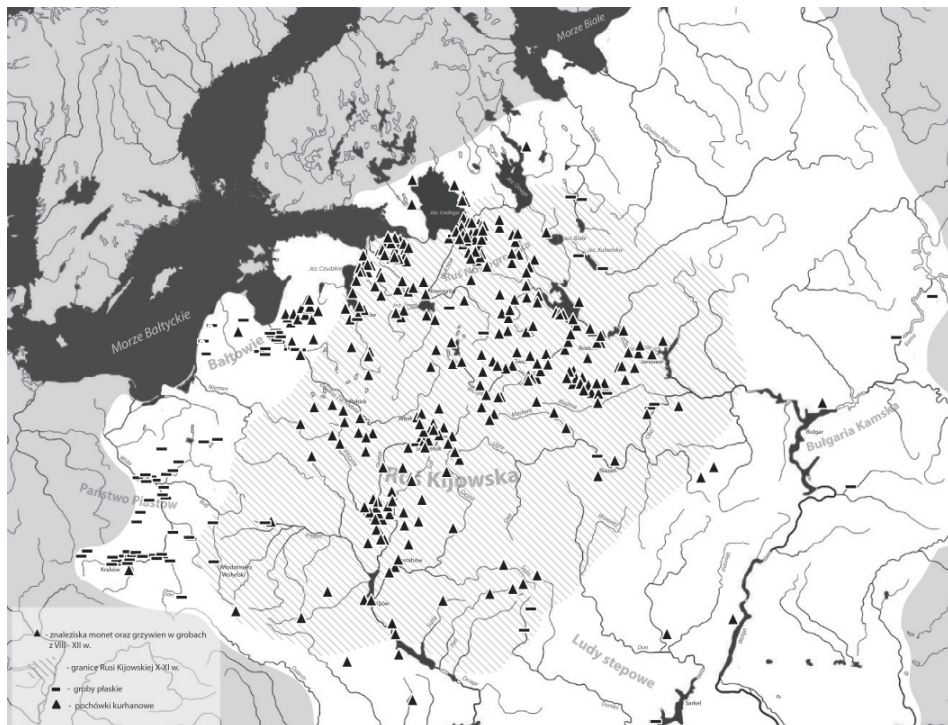
W drugiej połowie X w. w pochówkach na obszarze Europy Wschodniej pojawiają się zachodnio- oraz środkowoeuropejskie denary. Ich znaleziska znane mi są łącznie z 428 pochówków. W funkcji „obola zmarłych” wystąpiły w 238 grobach szkieletowych (436 egzemplarzy) oraz ośmiu ciałopalnych (10 egzemplarzy).

⁹ Materiał ten został zebrany w latach 2010–2013, w miarę możliwości uzupełniony o ostatnie opublikowane odkrycia. Pomimo, że zapewne nie uwzględniłem tu wszystkich, często niepublikowanych znalezisk, to jednak grupa statystyczna jest wystarczająca do wyciągnięcia stosownych wniosków badawczych.

¹⁰ Na temat płacidel na Rusi Kijowskiej por. Adamczyk 2004; Kotlar 2005.

¹¹ Wśród znalezisk dominują emisje władców z panującej w Azji Środkowej irańskiej dynastii Samanidów (819–1005). Często są także znaleziska monet bitych w Kalifacie Bagdadu przez władców z dynastii Abbasydów, a także panujących na obszarze dzisiejszego Iraku i zachodniego Iranu Bujidów oraz Umajjadów rządzących Kalifatem Damaszk. Do rzadszych znalezisk należą monety bite przez władców syryjskiej dynastii Hamdanidów, irańskich Zijarydów, ifrikijskich Aghlabidów czy panujących w Tabarystanie Zajdytów.

Przy 182 pochówkach zanotowano znaleziska denarów z otworami i uszkami stanowiące ozdoby w naszyjnikach. Wśród znalezisk dominują emisje niemieckie oraz anglosaskie z pierwszej połowy XI w. Sporadycznie spotykane są monety czeskie i węgierskie, w jednym przypadku prawdopodobnie polskie.

Ryc. 1. Znaleziska monet oraz grzywnien w grobach z VIII–XII w.
(oprac. Ł. Miechowicz)

Monety bizantyjskie, jako „obol zmarłych”, wystąpiły w 19 pochówkach szkieletowych (27 egzemplarzy) oraz 14 ciałopalnych (14 egzemplarzy). Emisje ruskie odkryto w liczbie 20 egzemplarzy w pięciu grobach szkieletowych, z czego aż 16 monet zaopatrzonych było w uszka lub otwory i pełniło funkcję zawieszek¹².

W jednym przypadku przy podkurhanowym pochówku szkieletowym z XI w. odkrytym w miejscowości Udray w obwodzie nowogrodzkim odkryto także celtyckie naśladownictwo rzymskiego denara z I w. n.e. W przypadku 33 monet nie dysponujemy informacjami o ich pochodzeniu lub nominale (ryc. 2).

¹² Zagadnienie znalezisk monety rodzimej w grobach na obszarze Rusi Kijowskiej było przedmiotem studiów T. Ravdiny (1979).

Ryc. 2. Zestawienie znalezisk grobowych „obola zmarłych” w pochówkach VIII–XIII w. z obszaru Europy Wschodniej (oprac. Ł. Miechowicz)

Interesującą grupę znalezisk stanowi pieniądz niemonetarny, rzadko odkrywany w trakcie badań archeologicznych¹³. Częsty problem stanowi właściwa

¹³ Z obszaru Polski, a jeszcze bardziej Czech i Słowacji, znane są znaleziska grobowe żelaznych misek, przez część badaczy interpretowanych jako płacidła, oraz grzywn siekieropodobnych, odkrytych głównie na Morawach, m.in. w pobliżu Starego Mesta-Velehradu, gdzie pojedyncze egzemplarze znaleziono w czterech grobach. Niezwykle jest znalezisko płacidła płóciennego z miejscowości Uherské Hradiště-Sady na dzisiejszej Słowacji — w grobie (nr 76)

interpretacja takich znalezisk. Dotyczy to zwłaszcza przedmiotów, które poza rolą pieniądza mogą pełnić inne praktyczne funkcje. Na obszarze Rusi Kijowskiej w siedmiu pochówkach odkryto 25 srebrnych grzywien typu kijowskiego i nowogrodzkiego. W 17 grobach wyróżniono zaś szereg zabytków, co do których istnieje podejrzenie, że również pełniły równoległą rolę pieniądza zmarłych. Przemawia za taką interpretacją miejsce i sposób złożenia przedmiotów w grobach.

W przypadku pochówków szkieletowych możemy uogólniając, wskazać siedem podstawowych stref deponowania monet względem pogrzebanego ciała. Są to: okolice głowy, jama ustna, klatka piersiowa, dłonie, okolice pasa, okolice stóp oraz numizmaty odkrywane w zasypiskach jam grobowych i nasypach kurhanowych.

W przypadku części grobów problem stanowi kwestia ich precyzyjnego datowania. Monety, które wydają się być najdokładniejszymi datownikami, w istocie określają jedynie *terminus post quem* złożenia ciała zmarłego do grobu. Problematyka ta była kilkakrotnie podnoszona w literaturze przedmiotu. Zagadnienie „wędrówki” monet orientalnych oraz zachodnioeuropejskich na Ruś oraz czasu ich użytkowania było między innymi przedmiotem rozważań V. M. Potina oraz A. V. Komara¹⁴.

VIII WIEK

Po raz pierwszy zwyczaj deponowania monet w grobach we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej uchwytany jest w źródłach archeologicznych z VIII w. na obszarze Kaganatu Chazarskiego. W grobach koczowników z tego okresu prezentujących tzw. archeologiczną kulturę sałtowo-majacką wystąpiły złote bizantyjskie solidy oraz monety arabskie¹⁵. Zdecydowaną większość znalezisk stanowią monety-zawieszki. Znaleziska „obola zmarłych” zanotowano na kilku cmentarzyskach w 17 pochówkach, przy czym datowanie części grobów należy odnieść do IX w. Monety lub ich fragmenty były deponowane pojedynczo, rzadziej po dwie sztuki, w ustach lub dłoniach zmarłych¹⁶. Groby wyposażone były poza tym w bogate dary grobowe w postaci broni, oprządzenia jeździeckiego oraz wierzchowców.

odsłonięto szkielet mężczyzny, w którego prawej dłoni znajdowała się płócienna chusteczka o dość rzadkim splocie zawinięta na metalowej płytce (Marešova 1989, s. 99).

¹⁴ Potin 1993, s. 182 i n.; Komar 2011.

¹⁵ Na temat kultury sałtowo-majackiej, Chazarów oraz ich Kaganatu: Pletneva 1967; 1986; 2003; Tortika 2006.

¹⁶ Zagadnienie znalezisk grobowych monet-„obola zmarłych” na obszarze Kaganatu Chazarów poruszyli: Laptev, Aksenov 2017 (za nimi podają liczbę znalezisk); Iskov 2016; na temat monet-zawieszek por. Semenov 1978 — tam dalsza literatura.

IX WIEK

Kilka dekad później, zapewne w początku IX w., arabskie dirhemy w charakterze daru grobowego złożono także w grobach na trzech, blisko siebie położonych cmentarzyskach w górnym biegu Wołgi — w Timerevie, Mihajlovskoe oraz w Sarskoje Gorodiszcze (Gorodec nad rzeką Sary). W tym samym czasie monety bizantyjskie zaopatrzone w uszka — srebrny miliarens oraz złoty solid — zdeponowano w dwóch grobach na cmentarzysku w Gniezdowie nad górnym Dnieprem. W każdym z tych przypadków monety wystąpiły w pochówkach ciałopalnych, złożonych pod nasypami kurhanów, zarówno mężczyzn jak i kobiet.

Cechą wspólną wspomnianych nekropoli jest obecność zabytków wiązanych z obecnością Skandynawów lub innych elementów charakterystycznych dla skandynawskich praktyk pogrzebowych. Znamiennym jest, że to na tych właśnie stanowiskach archeologicznych zanotowano najwcześniejsze ślady ich obecności na obszarach nadwożańskich. Początki zakrojonej na szeroką skalę ekspansji skandynawskiej na obszary Europy północno-wschodniej sięgają połowy VIII w., kiedy założono ośrodek handlowy w Starej Ładodze¹⁷. W tym okresie obserwujemy znaczny rozwój emporiów handlowych w rejonie nadbałtyckim. W początku IX w. w górnym biegu Wołgi oraz wzdłuż Dniepru, łączącego północ Rusi z cesarstwem bizantyjskim powstają nowe kupieckie przyczółki. W połowie IX w. obserwujemy zwiększoną aktywność Waregów w dorzeczu rzeki Ładogi oraz stopniowe zasiedlanie terenów wzdłuż rzeki Wołchow i brzegów jeziora Ilmeń. Wtedy też powstaje drugi ważny ośrodek kultury skandynawskiej w tym regionie — Rurikowo Gorodiszcze w pobliżu dzisiejszego Nowogrodu. W końcu IX w. osadnictwo skandynawskie rozprzestrzeniło się na wschód, na zamieszkałe przez Finów rejony Wołgi i Oki oraz na południe, na zajęte przez Słowian tereny nad górnym i środkowym Dnieprem, gdzie rozkwitają bogate ośrodki w Gniezdowie, Kijowie i Czernihowie nad Desną. W pobliżu wsi Gniezdowo nad górnym Dnieprem położony jest zespół archeologiczny, na który składają się relikty dwóch grodów, liczne osady oraz cmentarzyska kurhanowe, liczące wg różnych źródeł od trzech do pięciu tysięcy nasypów. Należy on do największych wczesnośredniowiecznych ośrodków osadniczych w Europie Wschodniej okresu plemiennego¹⁸.

Wśród znalezisk z IX w. monety odkryto łącznie w liczbie 13 egzemplarzy w 11 grobach na wspomnianych cmentarzyskach nad górną Wołgą. Wszystkie znaleziska wystąpiły w pochówkach ciałopalnych podkurhanowych. W pięciu przypadkach dysponujemy informacją na temat płci zmarłego: monety stwierdzono w trzech grobach kobiecych oraz dwóch męskich. Wśród znalezisk grobowych z IX w. z obszaru dorzecza górnej Wołgi odkryto wyłącznie monety orientalne.

¹⁷ Na temat obecności i roli Skandynawów na obszarze wczesnośredniowiecznej Rusi: Duczko 2006, na temat ich wpływu na zjawisko napływu arabskiego srebra do Europy Wschodniej por. Adamczyk 2018, s. 71 i n.

¹⁸ Por. *Gnezdovskij mogilnik...* 1999; dokładne omówienie w języku polskim Duczko 2006, s. 131–157, tam dalsza literatura).

Pochodzenie numizmatów jest dość zróżnicowane — w znaleziskach przeważają emisje władców z dynastii Abbasydów oraz Umajjadów. W pojedynczych przypadkach spotykamy także dirhemy Aghlabidów oraz pochodzącą z Tabarystanu półdrachmę¹⁹.

X WIEK

W X w. arabskie dirhemy pojawiają się coraz liczniej w pochówkach na obszarze środkowego Naddnieprza oraz dorzecza górnej Wołgi, gdzie rozwija się osadnictwo skandynawskie. Monety pojawiają się także w grobach w rejonie Przyładoża oraz jeziora Czudzkiego. Możemy także zauważyć pewną prawidłowość przejawiającą się w występowaniu monet w grobach na nekropolach zlokalizowanych wzdłuż znanych wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych biegnących Wołą oraz Dnieprem.

Zjawisko to jest determinowane przez dwa czynniki. Po pierwsze w X w. ma miejsce kolejna fala kolonizacji skandynawskiej na obszarze Europy Wschodniej. Po drugie obserwujemy znaczne natężenie napływu srebra arabskiego, co przekłada się na liczbę znalezisk grobowych monet²⁰. Począwszy od jeziora Czudzkiego, poprzez Przyładoże, obszary nadwożańskie oraz Naddnieprze powstają kolejne, niewielkie skandynawskie enklawy kupieckie i osadnicze. Skandynawowie wchodzą w relacje z miejscowymi ludami ugrofińskimi, słowiańskimi oraz bałtyckimi i z czasem przyjmują lokalną kulturę materialną oraz zapewne duchową, tracąc swoją tożsamość²¹.

W grobach z X w. częściej niż monety-zawieszki odkrywane są monety intencjonalnie złożone w charakterze daru grobowego. Wystąpiły one w większej liczbie w pochówkach mężczyzn. Z tego stulecia znam 80 grobów z „obolem zmarłych”, odkrytych na 40 cmentarzyskach (ryc. 3). Numizmaty wystąpiły również w 28 pochówkach datowanych na przełom X i XI w.

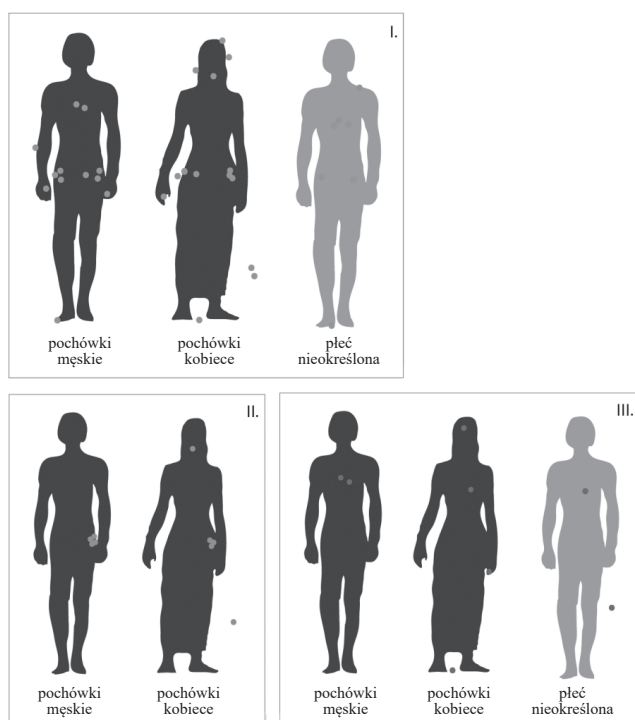
Znaleziska monet orientalnych zdeponowanych jako „obol zmarłych” wystąpiły w pochówkach z tego stulecia w liczbie niespełna 200 egzemplarzy (całych oraz fragmentów). Poza obszarem Rusi Kijowskiej pojawiają się one także w pochówkach ludów bałtyckich ulokowanych na obszarze dzisiejszej Łotwy i Estonii. Przeważają emisje samanidzkie, znacznie rzadziej notowane są monety abbasydzkie, a jeszcze rzadziej — władców z dynastii Hamdanidów, Zijarydów i Bujidów. Do zespołu tego zaliczymy także dirhem Bułgarii Nadwożańskiej z pocz. X w. oraz trzy naśladownictwa dirhemów.

¹⁹ Znane są także znaleziska grobowe monet bizantyjskich z datowanych na IX w. grobów ciałopalnych odkrytych w Gniezdowie w obwodzie smoleńskim. Monety były zaopatrzone w uszka do podwieszania i zapewne pełniły pierwotnie funkcję ozdób, por. Ravdina 1988, s. 42, № 52; *Gnezdovskij mogilnik...*, 1999, s. 108, ryc. 29.1.54.

²⁰ Na temat strumieni napływu monet arabskich do Europy Wschodniej — Adamczyk 2018.

²¹ Duczko 2006, s. 99.

Szczególnie liczne znaleziska monet w pochówkach z X w. odnotowano w Gniezdowie, gdzie wystąpiły w 36 grobach. Na nekropolach w Timerevie znaleziono je w 18 grobach, w Mihajlovskoe — w pięciu. W pierwszej połowie X w. w grobach na obszarze Rusi południowej — m.in. w Czernihowie, Kijowie i Szestowicy — pojawiają się bizantyjskie miliarensy. Poza znaleziskami numizmatów, wspólną cechą tych pochówków jest także obecność skandynawskich importów lub tradycji grzebalnych. Miliarensy złożone jako dar grobowy w liczbie 21 egzemplarzy odkryto łącznie w 14 pochówkach na dziewięciu cmentarzyskach ulokowanych w środkowym biegu Dniepru oraz w dorzeczu górnej Wołgi. W ostatniej ćwierci X w. w grobach na północy Rusi, w zlewiskach jezior Ilmeń oraz Ładoga, zaczynają się pojawiać denary zachodnioeuropejskie, przeważnie emisje niemieckie i anglosaskie.

Ryc. 3. Miejsca deponowania monet w charakterze „obola zmarłych” w grobach szkieletowych z X w. oraz przełomu X i XI w. w Europie Wschodniej:

I — monety orientalne i ich naśladownictwa; II — monety bizantyjskie;
 III — monety zachodnio- i środkowoeuropejskie (oprac. Ł. Miechowicz)

W grobach z drugiej połowy i z końca X w. znaleziska monet występują w podobnych proporcjach zarówno w pochówkach szkieletowych jak i ciałopalnych, złożonych pod nasypami kurhanów. Jednakże znaleziska w grobach ciałopalnych z tego okresu znane są praktycznie wyłącznie z obszarów Naddnieprza.

Na północy Rusi oraz w dorzeczu górnej Wołgi monety znajdowane są w liczniejszych w tym okresie pochówkach szkieletowych. Znaleźiska numizmatów w grobach płaskich datowanych na X w. — przeważnie komorowych — zanotowano głównie w Kijowie²².

W drugiej połowie X w. zachodzą gwałtowne zmiany, zarówno w sytuacji geopolitycznej jak i w sferze duchowej mieszkańców Rusi. Tu także pierwsze skrzypce odegrał skandynawski ród Rurykowiczów, który zdołał narzucić władztwo słowiańskim plemionom ulokowanym na obszarze Naddnieprza i Rusi południowej, czego uwieńczeniem było stworzenie podstaw nowego państwa — Rusi Kijowskiej. Przyjęcie w połowie X w. przez Olgę, później zaś Włodzimierza w 988 r. chrześcijaństwa jako oficjalnej religii na podporządkowanych Rurykowiczom ziemiach wywarło znaczny wpływ na panujący dotąd, w znacznej mierze pogański, obrządek pogrzebowy²³. Powszechne ciałopalenie zostało stopniowo wyparte przez inhumację. Przemiany religijne nie pozostały bez wpływu także na sposób wyposażania zmarłych.

XI–XII WIEK

W początku XI w. jednocześnie obserwujemy zjawisko reorientacji kierunku napływu srebra do Europy Wschodniej²⁴. Zanika szeroki strumień dirhemów płynących dotychczas poprzez idący Wołgą szlak handlowy, łączący ruską północ z krajami orientu. Do Europy Wschodniej, głównie na północ Rusi, w coraz większym stopniu zaczyna docierać srebro zachodnioeuropejskie w postaci denarów. W źródłach archeologicznych coraz mocniej zarysowuje się podział na dwie strefy gospodarczo-kulturowe. Na Rusi południowej, wyjąwszy nieliczne znaleźiska monet bizantyjskich oraz próby bicia monety rodzimej, widoczne jest odejście od monetarnego systemu pieniężnego. Rolę środka płatniczego pełni wspomniany już pieniądz kunny.

W XI w. na północy Rusi obserwujemy znaczne nasilenie zwyczaju wyposażania zmarłych w monety. W tym samym czasie na obszarze Rusi południowej gwałtownie zmniejsza się liczba znaleźisk monet w grobach. Pojedyncze pochówki z „obołem zmarłych” notowane są przeważnie w górnym biegu Dniepru, na obszarze dzisiejszego obwodu smoleńskiego. Za brakiem tradycji wypo-

²² Poza Gniezdowem oraz Kijowem monety w pochówkach z pierwszej poł. X w. znaleziono również w Czernihowie nad Desną, w monumentalnym kurhanie „Gulbiszcze” kryjącym bogato wyposażony ciałopalny pochówek mężczyzny i kobiety. Znaleźiska grobowe numizmatów w pochówkach z X w. zanotowano także na nieodległym cmentarzysku w Szestowicy. Oba te rozległe zespoły osadnicze, na które składają się grodziska oraz liczne grupy kurhanów, stanowią ważne punkty osadnictwa skandynawskiego w rejonie środkowego Naddnieprza, por. Rybakov 1949, s. 26–29; Blifield 1977.

²³ Zagadnienie przemian zachodzących w obrządku pogrzebowym na obszarze Rusi pod wpływem chrześcijaństwa zostało poruszone przez A. Musina (1999).

²⁴ Por. Suchodolski 2012, s. 189 i n.; Adamczyk 2018, s. 226–269.

sażania zmarłych w pieniądzu na Rusi południowej świadczyć może również brak znalezisk płacideł w grobach, z wyjątkiem jednego przypadku zanotowanego w Podhorcach, gdzie w ustach zmarłego złożono złote blankiety²⁵.

Biorąc pod uwagę ogół monet zdeponowanych w tym okresie jako „obol zmarłych”, ich liczba przekracza 500 egzemplarzy. Znaleziono je przy 255 znanych mi pochówkach z XI w., 14 datowanych na przełom XI i XII w., czterech datowanych szeroko na XI–XII w. oraz jednym z XIII w.

Denary, przeważnie emisje niemieckie oraz anglosaskie, wystąpiły w liczbie 428 egzemplarzy w 225 pochówkach z XI w., odkrytych na 124 wczesnośredniowiecznych nekropolach, przeważnie na obszarze Rusi Nowogrodzkiej oraz Rostowsko-Suzdalskiej. Monety orientalne, podobnie jak emisje bizantyjskie składane jako „obol zmarłych” notowane są w tym okresie sporadycznie. Arabskie dirhemy używane są za to powszechnie jako zawieszki-ozdoby w kobiecych naszyjnikach. W trzech grobach odkrytych na obszarze Naddnieprza zanotowano rodzime monety ruskie. Monety bizantyjskie wystąpiły przy sześciu pochówkach z XI w.

Na Rusi Nowogrodzkiej w drugiej poł. X w. monety występują wyłącznie w grobach męskich. W XI w. sytuacja się odwraca i w funkcji „obola zmarłych” częściej składane były one przy pochówkach kobiet. Pochówki dzieci z monetami stanowią niespełna 6% ogółu. Na obszarze Nadwołża zwyczaj wyposażania zmarłych w monety osiąga apogeum w drugiej połowie tego stulecia.

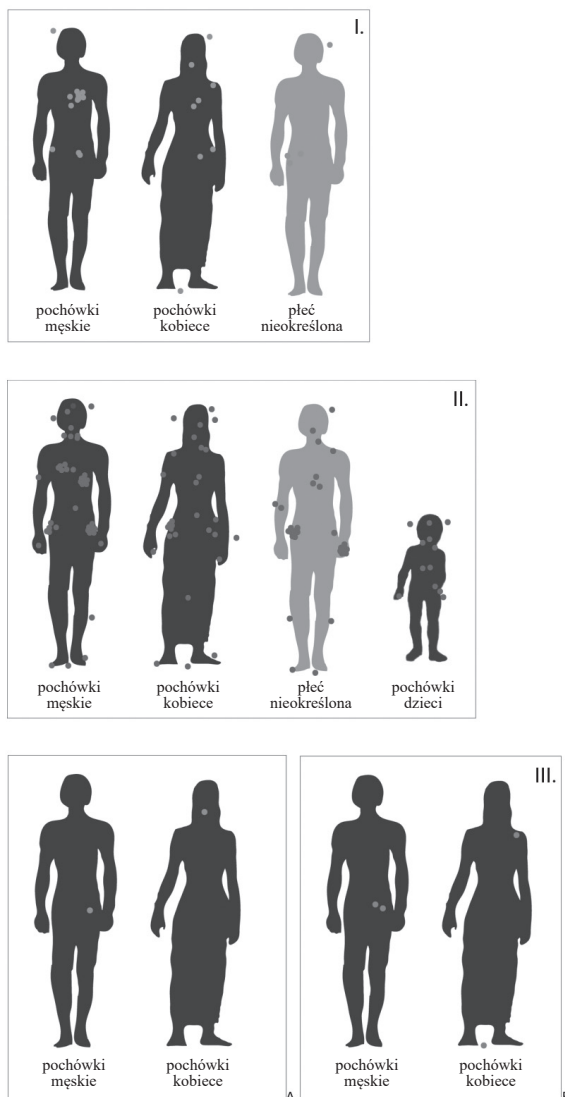
Zarysowują się regionalne różnice w zwyczaju wyposażania zmarłych w monety. Przykładem jest specyficzny pod tym względem obszar wokół jezior Białego oraz Kubańskiego, zasiedlony w głównej mierze przez ludność ugrofińską. Od drugiej połowy XI w. obserwujemy tu postępującą kolonizację słowiańską²⁶. Zwyczaj wyposażania zmarłych w monety pojawia się na tym obszarze w początku XI w. i trwa przez całe stulecie. W odróżnieniu od innych regionów, monety deponowano częściej w pochówkach mężczyzn. W znacznej liczbie grobów w dłoniach zmarłych złożono również szklane paciorki — jako specyficzną formę „obola zmarłych”.

W XI w. monety pojawiają się również, choć w znacznie mniejszej liczbie, w grobach w dorzeczu Prypeci, Berezyny oraz Dźwiny Zachodniej. Licznie występują także na cmentarzyskach małopolskich i mazowieckich²⁷. W tym okresie zmieniają się także miejsca ich deponowania względem zmarłego. Podczas gdy w grobach szkieletowych z X w. najczęściej odkrywano je w okolicach pasa zmarłych to na cmentarzyskach z XI w. składane były najczęściej w okolicach kości miednicy, żeber, żuchwy i czaszki oraz dłoni. Dość liczne są także znaleziska monet złożonych u stóp zmarłego (ryc. 4). Na większości cmentarzysk zwyczaj wyposażania zmarłych w monety praktykowany był przez jedno, dwa pokolenia. Jedynie na 11 nekropolach numizmaty odkryto zarówno w pochówkach z X, jak i XI w.

²⁵ Liwoch 2007.

²⁶ Por. Makarov 1997.

²⁷ Miechowicz 2011.

Ryc. 4. Miejsca deponowania monet w XI – pocz. XII w. w pochówkach na obszarze Europy Wschodniej: I — monety orientalne i ich naśladownictwa; II — monety zachodnio- i środkowoeuropejskie; IIIA — monety bizantyjskie; IIIB — monety ruskie (oprac. Ł. Miechowicz)

Biorąc pod uwagę materiał numizmatyczny znaleziony w grobach datowanych na pierwszą połowę XI w., dominują w nim emisje niemieckie pochodzące z mennic rozlokowanych w Saksonii (70% znalezisk) oraz Nadrenii, w tym denary typu Otton i Adelajda (od 983–1002). Dość znaczna jest także liczba denarów angielskich — 15 egzemplarzy — Ethelreda II (978–1016) oraz Kanuta

Wielkiego (1016–1035). W kilku przypadkach zanotowano fałszerstwa i naśladownictwa monet z Europy Zachodniej, w tym skandynawskie naśladownictwo angielskiego denara Ethelreda II. Monety czeskie w liczbie trzech egzemplarzy odkryto w jednym pochówku. Podobnie w jednym grobie znaleziono połówkę węgierskiego denara Stefana I (1000–1038). Ewenementem, przy założeniu poprawności ich określenia, byłyby polskie denary Bolesława Chrobrego (992–1025) oraz Mieszka II (1025–1032) odkryte w kurhanie we wsi Dudenevo nad Wołgą²⁸. W dwóch pochówkach z pierwszej połowy XI w. wystąpiły rodzime monety ruskie Włodzimierza Wielkiego. W jednym grobie zanotowano bizantyjski miliarens.

Wśród znalezisk denarów niemieckich w pochówkach z drugiej połowy XI w. dominują emisje wybite na obszarze historycznej Fryzji, stanowiąc przeszło 60% ogółu. Pochodzą one z szeregu mennic, takich jak: Dokkum, Deventer, Emden, Utrecht czy Groningen. Znaczną ich część stanowią denary biskupie. Na drugim miejscu plasują się monety wybite w Saksonii, przeważnie w mennicy w Jever. Rzadsze są emisje z Frankonii, Turyngii, Nadrenii oraz Bawarii. Te ostatnie, co interesujące, wystąpiły liczniej jedynie w pochówkach na obszarze Rusi północnej, zlokalizowanych nieopodal jeziora Ładoga oraz jeziora Czudzkiego. W porównaniu do znalezisk z pierwszej połowy stulecia, zmniejsza się odsetek monet nadreńskich. W czterech pochówkach zanotowano naśladownictwa denarów typu Otton i Adelajda (od 983–1002). W pochówkach z drugiej połowy XI w. wystąpiło również pięć denarów angielskich Ethelreda II z pierwszej połowy XI w. i Kanuta Wielkiego (1023–1029). W grobach z tego okresu nie zanotowano znalezisk monet środkowoeuropejskich.

W końcu XI i początku XII w. liczba znalezisk grobowych monet znacznie się zmniejsza. Odnotowano je jedynie na siedmiu cmentarzyskach z obszaru Rusi północnej. W XII i XIII w. na wszystkich wspomnianych obszarach obserwujemy całkowity zanik tradycji wyposażania zmarłych w pieniądź monetarny. Jest to wynikiem zahamowania napływu srebra zachodnioeuropejskiego, co nastąpiło w pierwszej połowie XII w.²⁹ Z XII i XIII stulecia znamy jedynie dwa pochówki z monetami bizantyjskimi, odkryte na Rusi południowej w grobach koczowników.

²⁸ Žukova, Stepanova 2010, s. 87 — Przy opisie kurhanu nr 45 z cmentarzyska Dudenevo pojawia się informacja o odkryciu ww. polskich monet. Badania wykopaliskowe tej nekropolii prowadził w roku 1939 A.N. Versynski, zaś dokumentacja z badań znajduje się w Archiwum Instytutu Historii Kultury Materialnej RAN w Petersburgu pod nr. F. 35. Op. 1, 1939, No 13, L. 5–29. Wg znajdującego się tam raportu przy pochówku odkryto 5 monet, złożonych w futerale wagi. W archiwum Państwowego Uniwersytetu w Twerze — gdzie miały one trafić — znajduje się krótka notatka, że identyfikacji monet dokonano w Ermitażu (bez podania jej autora), same numizmaty zaginęły. Dziękuję dr hab. Aleksandrowi Musinowi za pomoc w dotarciu do powyższych informacji. Należy mieć na uwadze, że denary Bolesława Chrobrego odkryto także w skarbie znalezionym w nieodległej wsi Kolodezi, stąd również opisane znalezisko z Dudeneva może być autentyczne (Suchodołski 2015, s. 68).

²⁹ Na ten temat: Adamczyk 2004, s. 162 i n.; Kotlar 1973, s. 162–167.

W dwóch badanych grobach z XII i XIII w. z Kijowa wyposażenie grobowe stanowiły srebrne grzywny typu kijowskiego. Z tego okresu nie znamy znalezisk innych płacideł lub przedmiotów, które moglibyśmy interpretować jako „obol zmarłych”.

W okresie późnego średniowiecza i nowożytności zwyczaj wyposażania zmarłych w pieniądze na obszarze Europy Wschodniej objęty ruskim, tj. bizantyjsko-słowiańskim modelem kulturowym, występuje znacznie rzadziej niż w poprzednich stuleciach. Liczba znalezisk jest niewielka w porównaniu z materiałem wczesnośredniowiecznym. Monety zanotowano w przeszło 150 grobach na 64 cmentarzyskach. Należy mieć jednak na uwadze, że jest to obraz zniekształcony. Właściwa liczba monet oraz pochówków nie jest możliwa do określenia ze względu na często zbyt ogólny opis znalezisk. Związane jest to w dużej mierze ze stanem badań nad zagadnieniem późnośredniowiecznego i nowożytnego obrządku pogrzebowego na danym obszarze.

W XII i XIII w. zwyczaj wyposażania w monety na obszarze strefy leśnej Europy Wschodniej zanika niemal zupełnie. Wiąże się to z ustaniem napływu monet zachodnioeuropejskich na obszar Rusi Nowogrodzkiej, a przede wszystkim z ewolucją praktyk pogrzebowych, przejawiającą się całkowitym odejściem od zwyczaju wyposażania zmarłych. W XIII i XIV w., po najazdach mongolskich, monety pojawiają się na nowo w grobach koczowników Złotej Ordy, którzy przynoszą ze sobą ten zwyczaj ze stepów Mongolii i Azji Środkowej, gdzie jest praktykowany od głębokiej starożytności³⁰. W znaleziskach dominują emisje złotoordyńskie. Zwyczaj wyposażania zmarłych w pieniądze u ludów koczowniczych na obszarze Złotej Ordy na przykładzie 213 znalezisk grobowych przedstawił E. M. Pigarev³¹. Zanotował on 21 trzynastowiecznych pochówków z monetami, w znacznej części zlokalizowanych poza obszarem uwzględnionym w niniejszym opracowaniu, na terenach dzisiejszych obwodów astrachańskiego, wołgogradzkiego, saratowskiego, samarskiego, Tatarstanu oraz Kazachstanu. W XIV w. złotoordyńskie monety pojawiają się również w grobach na przeszło 50 cmentarzyskach odkrytych na stepach południowej Ukrainy oraz w dolnym i środkowym biegu Wołgi oraz Oki — na obszarze dawnej Bułgarii Kamskiej. Wystąpiły zarówno w pochówkach mężczyzn jak i kobiet. W drugim przypadku znacznie częściej w postaci zawieszek w naszyjnikach. W końcu XIV w., po upadku Złotej Ordy, liczba grobów z monetami znów drastycznie się zmniejsza.

OBOL ZMARŁYCH

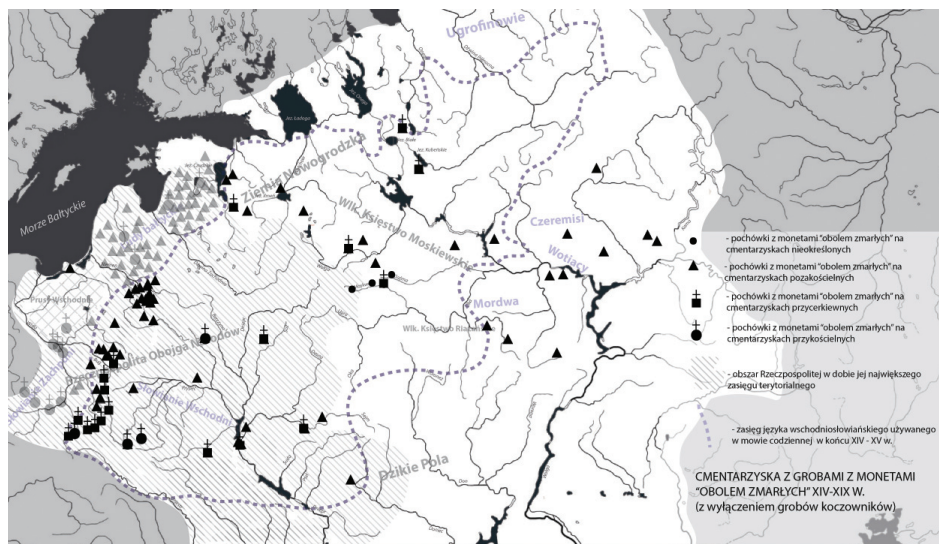
W ZNALEZISKACH PÓŻNOŚREDNIOWIECZNYCH I NOWOŻYTNYCH

W XIV w. poza grobami koczowników monety sporadycznie występują w pochówkach ludności litewskiej i słowiańskiej na obszarze pogranicza polsko-ruskiego oraz litewsko-ruskiego (dzisiejszej wschodniej Polski oraz Grodzieńsz-

³⁰ Na temat zjawiska „obola zmarłych” w Chinach i Azji Środkowej por. Litvinski, Sedov 1984, s. 150–161; Sun Li 2004.

³¹ Pigarev 2001.

czynny). W ostatnim przypadku szczególnie licznie notowane są znaleziska monet w grobach z XV w. Podobnie jak w przypadku jedenastowiecznej Rusi, jest to w tym okresie obszar intensywnej chrystianizacji i przemian w obrządku pogrzebowym. Pieniądże deponowano przeważnie w grobach mężczyzn, w skórzanych woreczkach zawieszonych u szyi lub pasa zmarłych — tak jak prawdopodobnie nosili je za życia. Poza Grodzieńszczyznę monety występują licznie w grobach na obszarze Litwy właściwej, Żmudzi, Semigalii, Łatgalii, Liwonii oraz Kurlandii (ryc. 5).

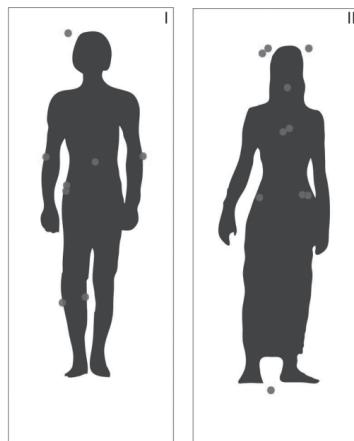

Ryc. 5. Cmentarzyska z grobami z monetami z „obolem zmarłych” z XIV–XIX w. (z wyłączeniem grobów koczowniców) (oprac. Ł. Miechowicz)

W XVI w. zwyczaj wyposażania zmarłych na Grodzieńszczyźnie zanika, monety pojawiają się za to coraz liczniej w grobach na obszarze Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Składano je także w grobach świeżo chrystianizowanych ugrofińskich ludów Mari, Mordwy oraz Udmurtów. Wystąpiły zarówno w funkcji „obola zmarłych”, jak zawieszek w bogato zdobionych naszyjnikach oraz nakryciach głowy. W tej drugiej funkcji spotykamy je wyłącznie w grobach kobiecych.

Kulminacja zwyczaju wyposażania zmarłych w pieniądź następuje w XVII i początkach XVIII w. Zarówno na obszarze Rzeczypospolitej Obojga Narodów, jak i państwa moskiewskiego w znaleziskach dominują emisje rodzime, przeważnie monety drobne o niewielkiej wartości nominalnej. Składane były w różnych punktach względem zmarłych, zarówno w grobach mężczyzn i kobiet (ryc. 6). Na obszarze objętym zasięgiem Cerkwi prawosławnej monety najczęściej odkrywane są w wypełniskach jam grobowych oraz na powierzchni grobów. We wszystkich regionach, w zdecydowanej większości przypadków, znaleziska

wystąpiły na cmentarzyskach przycerkiewnych. Na obszarze ziemi nowogrodzkiej oraz Księstwa Moskiewskiego monety zanotowano głównie w grobach w większych ośrodkach miejskich. Odwrotnie niż na obszarze pogranicza polsko-ruskiego oraz Grodzieńszczyzny, gdzie wystąpiły w większości na cmentarzach wiejskich.

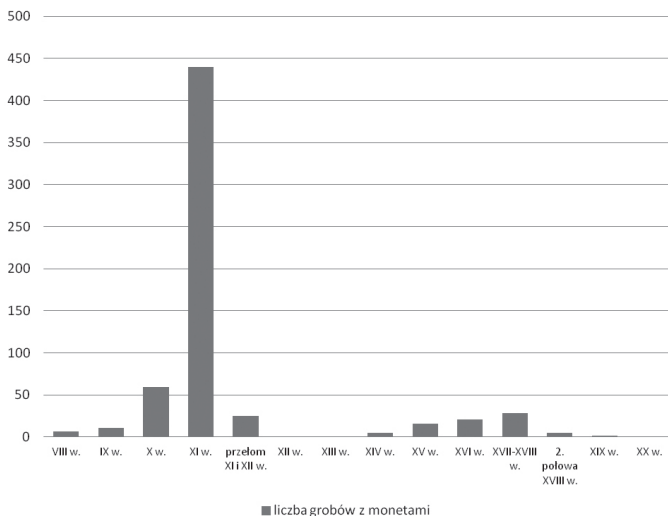

Ryc. 6. Miejsca deponowania monet w grobach z XVII – XVIII w. na obszarze Carstwa Rosyjskiego. I: Monety w grobach na cmentarzyskach przycerkiewnych; II: Monety w grobach na obszarze El Mari, Udmurcji oraz Mordowii (oprac. Ł. Miechowicz)

W źródłach archeologicznych widoczne jest nagłe zmniejszenie liczby znalezisk grobowych pieniędzy w drugiej połowie XVIII w. Z XIX w. znam zaledwie jeden pochówek z monetami, podobnie jak z wieku XX. Nie oznacza to jednak, że zwyczaj wyposażania zmarłych w monety w tym okresie zanikł, ponieważ fakt ten odzwierciedla jedynie stan badań współczesnych stanowisk archeologicznych. Źródła etnograficzne z XIX i XX w. tradycję wyposażania zmarłych w monety notują dość często i poświadczają jej praktykowanie na znacznych obszarach Rosji, Ukrainy, Białorusi oraz Polski³².

Podsumowując — zauważalne są dwa główne etapy występowania zjawiska wyposażania zmarłych w pieniądź na obszarze Europy Wschodniej. Zwyczaj ten praktykowany był od VIII i IX do końca XI w., po czym zanikł na przeszło dwa stulecia. Odrodził się następnie w XIV w. i jest żywy do dziś (ryc. 7). Nie wydaje się, by zwyczaj wyposażania zmarłych w pieniądź monetarny w późnym średniowieczu był kontynuacją praktyki wczesnośredniowiecznej. Byłoby to możliwe jedynie w przypadku, gdyby w XII i XIII w. do grobów trafiały płacidła, np. skórki zwierzęce, których pozostałości nie dotrwały do naszych czasów.

³² Miechowicz 2007, tam dalsza literatura.

Ryc. 7. Zestawienie liczby grobów z monetami z obszaru Europy Wschodniej w VIII–XX w. (oprac. Ł. Miechowicz)

W obu okresach, początkowo w grobach składano depozyty wartościowe, dopiero z czasem, wraz z upowszechnianiem się tej praktyki, pojawiają się w nich masowo monety drobne lub ich ułamki, nie posiadające większej wartości ekonomicznej. Pojawiają się również fałszerstwa i naśladownictwa monet w postaci blankietów. Moneta składana zmarłemu do grobu nabiera wartości symbolicznej. Ma to również związek z innymi czynnikami, takimi jak intensyfikacja wymiany oraz zmniejszenie jednostek pieniężnych³³. Nie był to nigdy zwyczaj praktykowany przez ogół ludności. Pochówki z monetami stanowią zazwyczaj od kilku do kilkunastu procent wszystkich grobów na danym cmentarzysku.

Możliwe przyczyny wyposażania zmarłych w pieniądze na obszarze Europy Wschodniej przytoczyłem już w innym miejscu³⁴. Zarówno we wczesnym jak i późnym średniowieczu pierwsza fala monet pojawiła się w grobach koczowniców, którzy przynieśli tę praktykę z Azji³⁵. We wczesnym średniowieczu zwyczaj ten początkowo praktykowali skandynawscy Rusowie, w ręce których trafiało srebro arabskie. Uderzającym jest fakt, że mapa wczesnych znalezisk grobowych monet z IX i X w. na interesującym nas obszarze niemal idealnie pokrywa się z zasięgiem osadnictwa skandynawskiego. Większość wczesnych znalezisk grobowych monet na północy regionu i nad Dnieprem pochodzi z cmentarzysk identyfikowanych ze Skandynawami lub zawierających skandynawskie elementy obrządku pogrzebowego. Monety występują także w pochówkach

³³ Suchodolski 2012, s. 228.

³⁴ Miechowicz 2012.

³⁵ Podobne „zderzenie” tradycji „obola zmarłych” obserwujemy w przypadku Awarów.

ludności ugrofińskiej i słowiańskiej, ale w miejscach gdzie obecność Skandynawów jest bardzo silnie zaakcentowana w źródłach archeologicznych. Pewną wskazówkę dla wytłumaczenia ich znaczenia stanowi praktyka deponowania arabskich dirhemów razem z elementami wag oraz odważnikami — symbolami handlu oraz zawodu kupieckiego³⁶. Prawdopodobnie symboliczne znaczenie monet, odgrywających istotną rolę w wymianie handlowej, było takie same jak wag i odważników wagowych. Jako pierwszy zwrócił uwagę na tę zależność V. M. Potin, określając monety zdeponowane w grobach z wagami mianem „atrybucji rzemiosła kupieckiego”. Na przykładzie cmentarzyska w Czernihowie zasugerował on, że obecność monet w grobach Skandynawów może być nawet jednym z wyznaczników ich etnicznej identyfikacji³⁷. Znaczenie handlu oraz wizerunku kupca-wojownika w kulturze normańskiej przedstawił kompleksowo Mateusz Bogucki³⁸.

W przypadku ludności słowiańskiej oraz fińskiej największe natężenie zwyczajów wyposażania zmarłych w pieniądź obserwujemy na obszarach świeżo chrystianizowanych, gdzie zachodzą gwałtowane zmiany w wyobrazeniach eschatologicznych i rytuale pogrzebowym. Monety pojawiają się jednocześnie na wielu obszarach wraz z postępującą chrystianizacją, w znaleziskach dominują zaś numizmaty noszące chrześcijańską symbolikę. Wydaje się, że jest to jeden z najważniejszych czynników dotyczących genezy wyposażania zmarłych w monety na obszarze XI-wiecznej, chrystianizowanej Rusi³⁹.

Znak widniejący na monecie wyrażał prestiż państwa i władcy, moneta stanowiła także swoiste „wyznanie wiary”, a obecność na stemplach tematyki religijnej była równie częsta co politycznej. Nie bez przyczyny początki mennictwa w państwach wczesnośredniowiecznej Europy zbiegały się z momentami oficjalnego przyjmowania przezeń chrześcijaństwa jako religii państwowej. Krzyż jest motywem najczęściej spotykanym na wczesnośredniowiecznych monetach zachodnioeuropejskich i bizantyjskich. Była więc moneta, obok pełnienia praktycznej funkcji ekonomicznej, przede wszystkim nośnikiem idei i odgrywała w grobie symboliczną rolę religijnej identyfikacji, zastępując dewocjonalia. Taką funkcję pełniły zapewne monety-zawieszki, ale nie można wykluczyć, że także numizmaty luźno deponowane przy zmarłym. Podobną funkcję mogły pełnić monety pojawiające się już w okresie późnego średniowiecza w grobach świeżo chrystianizowanych Bałtów i Finów. Dzięki chrześcijańskim symbolom znajdującym się na monetach praktyka umieszczania ich w grobach nie została nigdy potępiona

³⁶ Zarejestrowano je w 18 pochówkach, z czego aż połowę w centralnej grupie kurhanów w Gniezdowie. W dwóch przypadkach monety były złożone w czasach wagi. We wspomnianym już grobie na cmentarzysku we wsi Dudenevo, denary (być może Bolesława Chrobrego oraz Mieszka II) zdeponowano wewnątrz futerału kryjącego wagę oraz odważniki (Žukova, Stepanova 2010, s. 87).

³⁷ Potin 1971, s. 55.

³⁸ Bogucki 2010.

³⁹ Na ten temat Musin 1998; Svetikas 2000; Miechowicz 2012.

przez Kościół, wręcz przeciwnie, w XIV–XVIII w. powszechnie występują one w grobach duchowieństwa⁴⁰.

Trafna wydaje się także idea P. Radoměrskego, który monety odkrywane w grobach uważał za swoisty ekwiwalent innych dóbr składanych uprzednio zmarłym⁴¹. Monety zastępowały więc jadło, broń i inne niezbędne zmarłemu przedmioty, które mógł nabyć w zaświatach⁴². Takie wyjaśnienie zwyczaju znajduje potwierdzenie w źródłach etnograficznych z XIX i XX w.⁴³ Należy pamiętać, że nawet w społeczeństwach silnie schryścianizowanych wyobrażenia eschatologiczne żywe w tzw. kulturze popularnej, mogą być diametralnie odmienne od tych oficjalnie głoszonych przez kościół.

Najczęstszą z przyczyn wyposażania zmarłego w monety notowaną w źródłach etnograficznych jest strach przed jego powrotem z zaświatów. Moneta, zazwyczaj umieszczana w ustach zmarłego, miała zatrzymać go w grobie i nie pozwolić na szkodzenie żywym. Jest to swoisty zabieg antywampiryczny⁴⁴. Źródła pisane już od wczesnego średniowiecza poświadczają wiarę Słowian w powroty zmarłych z zaświatów⁴⁵. Wzmianka sugerująca podobne praktyki pojawia się pod rokiem 1071 w *Powieści minionych lat*, kiedy Jan Wyszatyc nakazuje włożyć ruble w usta skazanym na śmierć pogańskim kapłanom⁴⁶. Niewykluczone, że kawałki metalu lub monety włożone w usta *opętanych przez diabła* czarowników także miały na celu „unieszkodliwienie” ich po śmierci. Z drugiej strony, możliwe, że kronikarz zaczerpnął ten wątek z tradycji bizantyjskiej.

Niewykluczone, że to właśnie lęk przed zmarłymi stał za intensyfikacją praktyki wyposażania zmarłych w monety w XVII i XVIII w. Źródła pisane z tego okresu przekazują szereg informacji na ten temat. Pieniądz włożony do grobu, najlepiej w usta nieboszczyka, stanowił istne remedium na niszczycielską moc umarłego⁴⁷.

Tak jak impulsów stojących za praktyką wyposażania zmarłych w pieniąż było wiele, tak w każdym z przypadków znaczenie numizmatów deponowanych w grobach mogło być inne. Mamy do czynienia z różnorodną funkcją i symboliką

⁴⁰ Sam zwyczaj wyposażania zmarłych w monety ma szereg analogii z pochówków wczesnochrześcijańskich, gdzie moneta zastąpiła rzymski zwyczaj zaopatrywania zmarłych w „wiatyk”. Por. Saccocci 1999; Travaini 2004.

⁴¹ Radoměrsky 1955, s. XXX, por. Kiersnowski 1958, s. 185–186.

⁴² Kiersnowski 1988, s. 58.

⁴³ Miechowicz 2007, s. 91.

⁴⁴ Znana była też praktyka wkładania zmarłemu do ust hostii świętej, którą z czasem moneta mogła zastąpić (Kiersnowski 1988, s. 59; Dąbrowska 2008, s. 28).

⁴⁵ W źródłach etnograficznych często pojawia się interpretacja, iż przedmiot włożony zmarłemu do ust nie pozwala mu gryźć, a tym samym poprzez gryzienie krzywdzić żyjących a także, że włożony w usta poświecony przedmiot nie pozwala diabłu ożywić ciała zmarłego (por. Miechowicz 2007, s. 89).

⁴⁶ *Powieść...* 2005, s. 155–160.

⁴⁷ Por. Miechowicz 2011, s. 349.

monety wkładanej do grobu⁴⁸. Z jednej strony zwyczaj ten jest zapożyczeniem, wykształcił się pod wpływem oddziaływań kultury antycznej i chrześcijańskiej, z drugiej jest echem starożytnej pogańskiej tradycji wspólnej wszystkim ludom indoeuropejskim. Stanowi przejaw troski o byt zmarłego w zaświatach, ale też strachu przed jego powrotem. Miejscami monety występują w roli dewocjonaliów lub symbolicznego daru dla przewoźnika, gdzie indziej niemniej istotne są funkcje nabywcze pieniądza, przenoszone wraz ze zmarłym w zaświaty. Przede wszystkim jednak początków omawianego zwyczaju należy szukać w ewolucji wyobrażeń eschatologicznych i wiary w losy duszy zmarłego po śmierci.

BIBLIOGRAFIA

Adamczyk J.

2004 *Placidla w Europie Środkowej i Wschodniej w średniowieczu. Formy, funkcjonowanie, ewolucja*, Warszawa.

Berga T. M.

1976 *Monety v pogrebenijakh na territorii Latvi X–XII vekov*, Latvijas PSR Zinatnu Akadēmijas Vēstis, t. 4.

1988 *Monety v arheologičeskikh pamjatnikakh Latvi IX–XII vv.*, Ryga.

1990 *Grobe Nachahmungen Westeuropäischer Münze des 11. Jahrhunderts in Lettland*, [in:] K. Jonsson, B. Malmer (eds.), *Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis. Nova series 6. Sigtuna Papers Proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking-Age Coinage 1–4 June 1989*, Sztokholm, s. 49–53.

Blifeld D. I.

1977 *Dawnoruski pam'jatki Šestovici*, Kiïv.

Bogucki M.

2010 *Między wagą a mieczem. Kupcy wikińscy w świetle źródeł pisanych i archeologicznych*, Pruthenia, V, s. 17–66.

Bona I.

1980 *Studien zum frühmittelalterlichen Reitergrab von Szegvár*, Acta Archeologica Academiae Bona Scientiarum Hungaricae, t. 32, s. 31–95.

Davies J.

1999 *Death, burial and rebirth in the religions of Antiquity*, London.

Dąbrowska E.

2008 *Średniowieczny ceremoniał pogrzebowy wyższego duchowieństwa polskiego. Studium archeologiczno-historyczne*, [w:], *Groby, relikwie i insygnia. Studia z dziejów mental-*

⁴⁸ Na taką możliwość zwrócili uwagę Suchodolski 1993, s. 352–353 i Wołoszyn (Kozub) 1997, s. 165–166.

ności średniowiecznej, red. E. Dąbrowska, *Collectio archaeologica, historia et ethnologica*, t. 2, Warszawa, s. 13–38.

Duczko W.

2006 *Ruś Wikingów. Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej*, Warszawa.

Grinder-Hansen K.

1991 *Charon's fee in ancient Greece? — Some remarks on a well-know death rite*, *Acta Hyperborea*, 3, s. 207–218.

Gnezdovskij mogilnik...

1999 *Gnezdovskij mogilnik. Arheologičeske raskopki 1874–1901 z. (po materälam GIM)*, red. V. L. Egorov, cz. I, Moskwa.

Huharev V. V.

1999 *Monety iz pogrebenij Tverskogo kraâ, [w:] Sed'maâ Vserossijskaâ Numizmatičeskaâ konferenciâ. Tezisy dokladov i soobštenij*, Moskwa, s. 161–163.

Huszár L.

1954 *Das münzmaterial in den funden der völkerwanderungszeit im mittleren Donaubecken*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, V, F. 1–2, s. 61–109.

Ivanauskas E.

2000 *Krikščioniški simboliai Jogailos ir Vytauto monetose*, *Numizmatika*, 1, s. 35–37.

2001 *Monetos ir žetonai Lietuvos senkapiuose 1387–1850*, Vilnius.

Jarockis R.

2004 *Coin from 14th–17th Century Burials in Lithuania: Pagan Relict or Reflection of Christianisation and Monetization*, [w:] *The European Frontier: Clashes and Compromises in the Middle Age. International symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project and the Department of Archaeology, Lund University, held in Lund October 13–15 2000*, *Lund Studies in Mediaeval Archaeology*, t. 33, red. J. Staecker, Lund, s. 233–239.

Kiersnowski R.

1958 *O tzw. „luźnych” znaleziskach monet wczesnośredniowiecznych w Polsce*, *Wiadomości Archeologiczne*, XXV, z. 3, s. 185–186.

1988 *Moneta w kulturze wieków średnich*, Warszawa.

Kotlar M.

1975 *Znaleziska monet z XIV–XVII w. na obszarze ukraińskiej SRR*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

2005 *Monetni grivni za „bezmonetnoï” dobi, [w:] Grošovij obig i bankivs'ka sprava v Ukraïni: minule ta sučasnist'*, L'viv, s. 53–63.

Litvinski B. A., Sedov A. V.

1984 *Kul'ty i Ritualy Kušanskoj Baktrii. Pogrebal'nyj Obrád*, Moskwa.

Liwoch R.

2007 *Wielkie kurhany latopisowego Pleśniska*, Materiali i doslidžennâ z arheologii Prikarpatâ i Volini, 11, s. 367–378.

Makarov N. A.

1997 *Kolonizacia severnyh okrain Drevnej Rusi v XI–XII vv.*, Moskva.

Marešová K.

1989 *Předmínovní platodlo ze slovaského pohřebišť v Uherském Hradišti-Sadech*, Slovenská numizmatyka, X, s. 97–101.

Miechowicz Ł.

2007 *Zjawisko „obola zmarłych” na przykładzie źródeł etnograficznych z obszaru Polski*, [w:] *Środowisko pośmiertne człowieka*, Funeralia Lednickie, Spotkanie 9, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań, s. 89–98.

2011 *„By pewniej i szybciej przeniósł się na tamten świat...” Pieniądz, jako element praktyk pogrzebowych na Mazowszu, Podlasiu i w Małopolsce w średniowieczu i czasach nowożytnych*, [w:] *In campis, sylvis... et urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*, Collectio Archaeologica Ressoviensis, red. S. Cygan, M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz, Rzeszów, s. 331–355.

2012 *Coins in the Western and Eastern Slavs burial practices in the Middle Ages relics of pagan beliefs or a sign of Christian traditions?*, [w:] *Rome, Constantinople and newly-converted Europe. Archaeological and historical Evidence*, red. M. Salamon, M. Hardt, M. P. Kruk, A. E. Musin, P. Špehar, A. Sulikowska-Gąska, M. Wołoszyn, U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej/Frühzeit Ostmittel Europas, vol. I, Kraków, s. 613–624.

2013 *Pieniądz w praktykach pogrzebowych Słowian Wschodnich*, maszynopis rozprawy doktorskiej, Warszawa.

Mocja O. P.

1983 *Moneti z dawn'orus'kih pohovan' Sered'nogo Podniprov'â*, Arheologiâ, 45, s. 75–80.

1987 *Naselenie Srednego Podneprov'â IX–XII vv.*, Kiïv.

1990 *Pogrebal'nye pamâtniki ũžnorusskih zemel' IX–XIII vv.*, Kiïv.

Musin A. E.

1998 *Vizantijskie monety v pogrebeniâh Drevnej Rusi: aspekty hristianizacii*, [w:] *Šestaâ vsrossijskaâ numizmatičeskaâ konferenciâ, Sankt-Peterburg, 20–25 aprilâ 1998 g. Tezisy dokladov i soobšenij*, Sankt-Peterburg, s. 46–47.

2002 *Hristianizaciâ Novgorodskoj Zemli v X–XI vekah. Pogrebal'nyj obrâd ihristianskie drevnosti*, Sankt-Peterburg.

Paszkievicz H.

1996 *Początki Rusi*, Kraków.

Pigarev E. M.

2001 *Monety v pogrebeniâh Zolotoj Ordy*, [w:] *Stepi Evropy v èpohu srednevekov'â*, red. A. V. Evglevskij, t. 1, Donec'k, s. 283–301.

Plavinski N.

2016 *Nahodki monet i torgovogo inventarâ v kurganah na territorii Polockoj zemli*, Bankaŭski vesnik, 3 (632), s. 3–7.

Pletneva S. A.

1967 *Ot kočevij k gorodam. Saltovo-maâckaâ kultura*, Moskva.

1986 *Hazary*, Moskva.

2003 *Kočevniki ũžnorusskich stepej v èpohu srednevekov'â IV–XIII veka*, Voronež.

Polevodov A. V., Korusenko M. A.

2009 „*Obol harona*“ na Ŭge Zapadnoj Sibiri, [w:] *Sibirskij Sbornik, Pogrebal'nyj obrâd narodov Sibiri i sopredel'nyh territorij*, t. 1, s. 193–201.

Potin V. M.

1971 *Monety v pogrebeniâh Drevnej Rusi i ih značieniedlâ arheologii i ètnografii*, Trudy Gosudarstvennogo Èrmitaža, XII, s. 49–119.

1993 *Monety. Klady. Kollekcii*, Sankt-Peterburg.

Powieść...

2005 *Powieść minionych lat. Najstarsza kronika kijowska*, przeł. F. Sielicki, Wrocław.

Radoměrský P.

1955 *Obol mrtvych u Slovanŭ v Āechach a na Moravě*, Sbornik Narodního Musea v Praze, IX, A, Hist., nr 2.

Ravdina T. V.

1979 *Pogrebeniâ s drevnerusskimi srebrennikami*, Sovetskaâ Arheologiâ, 3, s. 91–102.

1988 *Pogrebeniâ X–XI vv. s monetami naterritorii Drevnej Rusi. Katalog*, Moskva.

Rasbach G.

1999 *Zur Münzbeigabe in Brandgäbern des 1. und 2. Jahrhunderts am Beispiel der Gräberfeld von “Asciburgium”*, [w:] *Fundmünzen aus Gräbern. Sitzungsbericht des zweiten internationalen Kolloquiums der Schweizerischen Arbeitsgemeinschaft für Fundmünzen* (Neuenburg, 3–4 März 1995), red. O. F. Dubuis, S. Frey-Kupper, G. Perret, Lozanna, s. 215–227.

Rębkowski M.

2007 *Chrystianizacja Pomorza Zachodniego. Studium archeologiczne*, Szczecin.

Rybakov B. A.

1949 *Drevnosti Āernigova*, [w:] *Materialy i Issledovaniâ po Arheologii Drevnerusskich Gorodov*, t. I, red. N. N. Voronin, Moskva, s. 7–69.

Saccocci A.

1999 *Ritrovamenti monetali in tombe di santi nell'Italia centro-settentrionale (secoli VI–XV)*, [w:] *Fundmünzen aus Gräbern. Sitzungsbericht des zweiten internationalen Kolloquiums der Schweizerischen Arbeitsgemeinschaft für Fundmünzen* (Neuenburg, 3–4 März 1995), red. O. F. Dubuis, S. Frey-Kupper, G. Perret, Losanna, s. 81–96.

Sedyh V. N.

- 2001 *O funkcjach monet v pogrebeniâh drevnej Rusi*, [w:] *Devâtaâ Vserossijskaâ Numizmatičeskaâ Konferenciâ. Tezisy dokladov i soobšenij*, Sankt-Peterburg, s. 106–107.

Somogyi P.

- 2008 *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 55, s. 101–113.

Stepanova J. V.

- 2011 *Monety v drevnerusskich pogrebeniâh verhnevolž'â*, *Vestnik Tverskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriâ Istoriâ*, 31, B. 4, s. 15–38.

Stevens S.T.

- 1991 *Charon's obol and other coins in ancient funerary practice*, *Phoenix*, 45, z. 3, s. 215–229.

Svetikas E.

- 1995 *Monetos XIV–XVII a lietuvos kapinynouse*, *Lietuvos Archeologija*, t. 11, s. 117–151.
2000 *Mirusiųjų pinigai Lietuvoje XIV a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje: Krikščioniškas laidojimo paprotys ir jo semantika*, [w:] *Lietuvos istorijos metraštis, 1999 metai*, red. E. Aleksandravičius i inni, t. 2, s. 26–48.

Suchodolski S.

- 1985 *Początki obola zmarłych w Polsce i w krajach ościennych we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Тезисы докладов польской делегации на V Международном Конгрессе Славянской Археологии. Киев 1985*, red. W. Hensel, S. Tabaczyński, Warszawa, s. 223–232.
1993 *Les débuts de l'obole des défunts en Europe centrale au haut Moyen Age*, [w:] *Homenage al Dr. Leandre Villaronga*, red. M. Crusafont i Sabater, A. M. Balaguer, P. P. Ripollès, Barcelona, s. 347–353.
1998 *Początki obola zmarłych w Wielkopolsce*, [w:] *Kraje Słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, red. H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński, Poznań, s. 496–504.
2012 *Numizmatyka średniowieczna*, Warszawa.
2015 *The beginnings of Polish coinage in the light of recent research*, *WN*, LIX, z. 1–2, s. 67–94.

Sun Li

- 2004 *Distribution of sassanian silver coins and their functions in China*, *Acta Archeologica Sinica*, 1, s. 35–54.

Szmoniewski B.

- 2016 *Vizantijskaâ moneta i eepodražaniâ (moneta mertvyh) na primere nahodok iz pogrebenij avarskogo kaganata, na Šelkovom puti i prilegaûših territorij (VI–VIII vv.)*, *Kratkie Soobšeniâ Instituta Arheologii*, 244, s. 254–274.

Travaini L.

- 2004 *Saints and Sinners: Coins in Medieval Italian Graves*, *Numismatic Chronicle*, CLXIV, s. 159–181.

Thury G. E.

1999 *Charon und die Funktionen der Münzen in römischer Gräbern der Kaiserzeit*, [w:] *Fundmünzen aus Gräbern. Sitzungsbericht des zweiten internationalen Kolloquiums der Schweizerischen Arbeitsgemeinschaft für Fundmünzen (Neuenburg, 3–4 März 1995)*, red. O. F. Dubuis, S. Frey-Kupper, G. Perret, Lozanna, s. 17–30.

Tortika A. A.

2006 *Severo-zapadnaâ Hazariâ v kontekste istoriivostočnoj Evropy (vtoraâ polovina VII – tret'â četvert' X vv.). Monografiâ*, Charków.

Toynbee J. M. C.

1996 *Death and Burial in the Roman World*, London.

Urbánavičius V.

1967 *XIV–XVII amžiu monetos Lietuvos kapinyuose*, Lietuvos TSR MA, Darbai, ser. A, 2 (24), s. 66.

Uvarov A. S.

1872 *Merâne i ih' byt'. Po kurgannym' raskopkam'*, Moskva.

Veksler A. G., Petuhov S. P.

2002 „*Obol Harona*“ v pogrebeniâh srednevekovogo nekropolâ cerkvi sv. Troicy v Staryh Polâh (g. Moskva), *Desataâ Vserossijskaâ Numizmatičeskaâ Konferenciâ. Tezisy dokladov i soobšenij*, Moskva, s. 203–206.

Wachowski K.

1992 *Obol zmarłych na Śląsku i w Małopolsce we wczesnym średniowieczu*, *Przegląd Archeologiczny*, 39, s. 123–138.

Wołoszyn M. (Kozub)

1997 *Idea obola zmarłego we wczesnym średniowieczu na podstawie znalezisk z terenu Kagatanu Awarskiego*, *Гістарычна-Археалагічны Зборнік*, 11, s. 162–167.

Zozula S.

2017 *Krivoie zerkalo numizmatiki (neskol'ko zamečanij kdatirovke kurganov Âroslavskogo Povol'ž'a s monetami)*, [w:] *Numizmatičeskie čteniâ gosudarstvennogo Istoričeskogo Muzeâ 2017 goda, Materialy dokladov i soobšenij*, red. A. A. Gomzin i in., Moskwa s. 76–86.

Zozula S. S., Ušankov E. M.

2018 *Denarij iz mihajlovskogo nekropolâ (âroslavskaâoblast')*, [w:] *Numizmatičeskie čteniâ gosudarstvennogo Istoričeskogo Muzeâ 2018 goda, Materialy dokladov i soobšenij*, red. A. A. Gomzin i in., Moskwa, s. 116–121.

Žukova I. N., Stepanova J. V.

2010 *Drevnerusskie pogrebal'nye pamâtniki Verhnevol'ž'a. Istorîâ izučeniâ. Katalog issledovannyh pamâtnikov*, Tver'.

“THE OBOL OF THE DEAD” IN MEDIEVAL AND MODERN EASTERN EUROPE

(Summary)

The text presents the custom of equipping the dead with coins, followed in medieval and modern Eastern Europe.

In this area coins appear for the first time in richly equipped graves of nomads, dated to the 8th century, along the lower course of the Don and Volga rivers in the Khazar Khaganate. They are predominantly gold issues — Byzantine solidi and gold-plated dirhams, placed in the mouth of the dead.

In the 9th and 10th centuries coins and their fragments, which can be referred to as “the obol of the dead”, occur in the barrow mounds in the north-west areas of ancient Rus’, on the east and south coast of Ladoga Lake, in the interfluvium of the Volga and the Oka as well as in sites located along the upper and middle course of the Dnieper, particularly in the Czernichow Land. In the second part of the 10th and 11th century the custom becomes widespread, and most of the finds come from inhumation burial. Apart from those areas, coins appear in graveyards located along the upper course of the Volga River, in the areas of Lake Peipus and Lake Ilmen as well as in the basin of the Dnieper and further down to Kiev. Characteristically enough, all the sites are located in the area of the Scandinavian expansion and colonisation.

The predominant types of coins found in graves dated to the 10th century are Arab dirhams as well as Byzantine folles, miliarenses and solidi. It should also be noted that graves with pendant-coins become more frequent. At the end of the 10th century there is an observable decrease in the inflow of Arab gold into the Baltic region. At the end of the 10th and the beginning of the 11th century, coins from Western Europe appear and dominate the entire next century. They are usually German issues, but also English and, to a smaller extent, Bohemian and Hungarian coins. Interestingly enough, the number of coins left in the form of “the obol of the dead” is much higher than that of pendant-coins. Sometimes the local, Rus’ coins occur, although rather infrequently.

In the 12th and 13th century the custom of equipping the dead with coins disappears completely from the forest zone of Eastern Europe, which is caused by the cessation of the inflow of Western European coins into Novgorod Rus’ and predominantly, by the evolution of burial practices, manifesting itself in abandoning the custom of equipping the dead. In the 13th and 14th century, after the Mongol invasions, coins reappear in the graves of the nomads of the Golden Horde, who bring the custom from the grasslands of Central Asia. The finds are dominated by Golden Horde issues.

In the 14th century, coins are occasionally used in the burials of Lithuanian and Slavic population in the Polish-Rus’ and Lithuanian-Rus’ border areas (today’s Eastern Poland and Grodno Region). In the latter case, the finds of coins are particularly frequent in graves from the 15th century. Similarly to the 11th century Rus’ this is an area of intensive Christianisation and transformations of burial practices. Outside the Grodno Region, the coins appear frequently in graves across Lithuania, Samogitia, Semigallia, Latgale, Livonia and Courland. In the 16th century, coins start to appear in graves of newly Christianised Finno-Ugric peoples of Mari, Mordva and Udmurt. They appear both as the “obols of the dead” and pendants in lavishly decorated necklaces and hats.

The culmination of the practice of equipping the death with coins falls on the 17th century and the beginning of the 18th century. The areas of the Polish-Lithuanian Commonwealth and of the Grand Duchy of Moscow are dominated by local issues, mostly small coins of low nominal value.

In archaeological sources, there is a rapid decrease in the number of sepulchral finds of coins in graves from the second half of the 18th century. We know of only one burial with coins from the 19th century. Similarly, coins were discovered only in one 20th-century grave, which does not, however, signify that the practice of equipping the dead disappeared — it only reflects the current state of examination of contemporary archaeological sites. Ethnographic sources frequently record the tradition of equipping the death and confirm the presence of such practices in the areas of Russia, Ukraine, Belarus and Poland.

Adres autora / The author's address:

Dr Łukasz Miechowicz

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Al. Solidarności 105

00-140 Warszawa

lmiechowicz@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2920-6419